

Др Чедомир МАРКОВИЋ

ДУШАН МАРТИНОВИЋ О СПОМЕНИЦИМА КУЛТУРЕ

У заиста великом броју до сада објављених стручних радова различитих садржаја др Душана Мартиновића један сегмент, не тако обиман, али значајан по прикупљеним подацима и порукама које саопштава, посвећен је споменицима културе. Ова констатација заправо свједочи да су интересовања Д. Мартиновића многострука и да је многе странице написао из жеље да разоткрије и објасни значајније догађаје и појаве из ближе и даље прошлости Црне Горе и да саопшти податке и своја запажања о једном броју значајнијих личности из црногорске историје, чија су дјеловања знатно допринијела њеном даљем развоју. Саопштавајући резултате до којих је у својим, углавном архивским истраживањима долазио, Д. Мартиновић се увијек трудио да саопшти нешто ново, али и да изнесе своје утиске и укаже на одређене пропусте било појединаца или друштва у цјелини. И управо, у сегменту његовог бављења споменицима културе, описујући их и приказујући њихово стање, провијава и основна мисао и порука да је однос друштва према овим свједоцима и документима прошлости неадекватан, да је у појединим случајевима њихово стање алармантно, код неких тако тешко да име пријети опасност да у догледно вријеме буду и за науку и културу неповратно изгубљени, као и да су неки ту судбину већ доживјели. Његово интересовање за споменичку баштину углавном је усмјерено на ону са подручја Цетиња, посебно његовог историјског језгра, али и на ону, истина у мањој мјери, која се налази у његовом непосредном окружењу. При томе се Душан Мартиновић не задржава само на једној врсти споменика културе, већ је његов поглед подједнако управљен на оне који се називају непокретним и на оне који се називају покретним. Његовој пажњи, дакако, нису промакли ни споменици и спомен-обилежја из минулих ратова и Народноослободи-

лачке борбе, као ни одређен сегмент споменичког наслеђа који се може назначити термином „јавна скулптура”.

Интересовање за споменичку баштину Црне Горе код Душана Мартиновића јавило се релативно рано, што је, свакако, резултат његовог примарног одређивања да као дипломирани географ укаже на одговарајуће повољности појединих подручја (Будве, Цетиња, Пераста) за развој туристичке привреде. У том смислу, пишући далеке 1970. године о Перасту и његовим туристичким могућностима,¹ дотакао се и историјат постанка и развоја овог знаменитог барокног градића у Бокоторском заливу,² указујући на његове споменичке потенцијале као једну од битних компоненти за успјешан развој туризма. При том је у краћим цртама осликао најзначајније споменике Пераста (палате Вицка Бујовића и Петра Смекија, рушевине дворца Андрије Змајевића, недовршену парохијску цркву са највишим звоником у Црној Гори, цркву св. Николе, тврђаву св. Крижа, самостан св. Ђорђа на истоменом острвцу испред Пераста и цркву Госпе од Шкрпјела, подигнуту на вјештачки формираном острвцу, такође испред Пераста). Д. Мартиновић не заборавља да укаже и на богат фонд покретних споменика културе са којима Пераст располаже и који се чувају у Завичајном музеју, архиву, згради старе поморске школе (родној кући наутичара и математичар Марка Мартиновића), црквама и приватним палатама. Занимљиво је да је још тада Д. Мартиновић указивао на посебне предности које за развој туризма пружа тврђава св. Крижа, напомињући да се налази у рушевном стању, те да еј треба рестаурирати и претворити у изванредан видиковац. Тек сада, након више од три деценије, јавља се интерес и покрећу активности да се овом атрактивном споменику нађе одговарајућа намјена и тако спаси од даљег пропадања. Развој Пераста Д. Мартиновић види у његовом претварању у значајан туристички пункт и при том дајући основне смјернице за реализацију те идеје, напомиње да се свака интервенција унутар заштићене урбане цјелине мора подредити основним конзерваторским принципима који ће сачувати споменички интегритет сваког објекта и града у цјелини. Од тада па до данас протекло је много времена у коме су се мијењали ставови и износиле нове идеје, али се коначно дошло до спознаје да будућност Пераста ипак лежи у туризму и да његове споменичке потенцијале у том смислу треба на нај-

¹ Д. Мартиновић, *Пераст и његове туристичке могућности*, Бока 2, Херцег Нови 1970.

² Д. Мартиновић је и раније опширније писао о постанку и развоју Пераста, *Земља и људи* 19, Београд 1969.

бољи начин искористити, наравно уз строго поштовање конзерваторских начела, што је била и основна порука Д. Мартиновића.

Двије године након саопштења о Перасту, услиједио је нов рад Д. Мартиновића посвећен споменичкој баштини Црне Горе, али сада усмјерен на споменике из новије историје, првенствено на оне везане за обиљежавање значајнијих догађаја и личности из Народноослободилачког рата и народне револуције, подигнуте на подручју општине Будва.³ Ради се о једном броју споменика, спомен-чесама, спомен-плоча и спомен-гробница, подигнутих послје рата у више мјеста будванске општине. Не упуштајући се у оцјену умјетничких вриједности појединих споменичких рјешења, Д. Мартиновић је успио да попише и опише све врсте споменика и спомен-обиљежја са територије општине, доносећи истовремено и све текстове и сва имена која су на њима исписана, односно уклесана. Без претензија да се на било који начин критички односи према овој врсти споменика, аутор је једноставно желио да пописом и описом ових спомен-обиљежја истакне и подсети на страдања и бројне жртве које је народ овог краја поднио за вријеме Другог свјетског рата, као протоком времена не би биле заборављене и из сјећања избрисане. Посебна вриједност овог прилога, посматрано са данашње дистанце, управо се огледа у чињеници да се ради о својеврсној грађи која помаже да се ова врста споменика отргне од заборава, да се и ова свједочанства бурних и драматичних догађаја једног времена, без обзира на њихова умјетничка и архитектонска рјешења и поруке исписане на њима, сачувају од уништења, јер то, као дио укупне споменичке баштине Црне Горе, свакако, заслужују.

За разлику од горе поменутог прилога, сљедећи рад Д. Мартиновића, сада већ монографског карактера, који је такође окренут овој врсти споменичке грађе, има претензије озбиљног, критички интонираног текста са јасним закључцима и порукама. Живећи и радећи на Цетињу, граду који је, заједно са још неколико градова из ондашње Југославије, проглашен градом-херојем, Д. Мартиновић се као јавни и научни радник осјетио позваним да широј јавности саопшти којим догађајима, којим личностима и којим поводима су подизани споменици и спомен-обиљежја на подручју самог града и на територији читаве општине.⁴ Не улазећи у оцјену историографских података, овом приликом је значајно истаћи да је у монографији о споменицима и спомен-обиљежјима Цетиња — града хероја, Д.

³ Д. Мартиновић, *Споменици и спомен-обиљежја из НОБ на територији општине Будва*, Бока 4, Херцег Нови 1972.

⁴ Д. Мартиновић, *Цетиње град херој, споменици НОБ-а и Народне револуције*, Пожаревац 1983.

Мартиновић готово до у детаље описао 70 споменика и других спомен-обилежја (споменика, спомен-плоча, спомен-пирамида, спомен-чесама, спомен-гробница, спомен-гробља, спомен-биста, спомен-домова), свесно се овога пута упуштајући у њихову ликовну, архитектонску и уопште естетску валоризацију. На бази уоченог стања дао је и одговарајуће препоруке за санацију оних код којих су временом настала оштећења или код којих су запажене језичке и стилске неправилности у уклесаним текстовима. Говорећи о ликовним, архитектонским и уопште естетским вриједностима појединих споменика и спомен-обилежја, Д. Мартиновић је изнио и занимљив закључак. Наиме, уочио је да већи број споменика подигнутих непосредно иза рата, у вријеме опште немаштине, најчешће у организованим добровољним радним акцијама, често не задовољава ни минимум опште прихваћених естетских вриједности. Недостатак одговарајућих критеријума се примјећује и код појединих споменика и спомен-обилежја који су подигнути касније, током 50-их и 70-их година, па се чини да се ово запажање Д. Мартиновића данас узима као један од битних разлога што су многи споменици и спомен-обилежја препуштени зубу времена и што интензивно пропадају. И управо због ове чињенице, монографија Д. Мартиновића, поред историографске, има и својеврсну документациону вриједност. Подаци о мјесту и ужој локацији споменика, опис догађаја или личности којима је споменик посвећен, повод за подизање споменика, детаљан опис споменика уз навођење имена ликовног ствараоца или архитекте по чијој је замисли или рјешењу споменик подигнут, вријеме подизања споменика, стање у којем се споменик налази и, коначно, препоруке за његову заштиту, без сумње представљају чврсту документациону основу за предузимање неопходних мјера заштите и спровођења одговарајућег поступка њихове регистрације. То је такође од посебног значаја, будући да се подаци о овој врсти споменичке баштине убрзаним темпом губе и што пријети реална опасност да ће у догледно вријеме многи од њих једноставно нестати, посебно спомен-плоче. Ова основа ће, могуће, у неким каснијим временима, када се за то укаже потреба, послужити и за даља истраживања ове занимљиве скупине споменика.

Интересовање за споменике културе и спомен-обилежја из новије историје са простора општине Цетиње и раније су били предмет пажње Д. Мартиновића. У четрдесетак бројева „Цетињског листа”, локалног гласила цетињске општине, почев од 1976. па све до 1982. године Д. Мартиновић је редовно објављивао краће информативне текстове посвећене споменицима културе и спомен-обилежјима. Тако се међу објављеним текстовима нашло осам сакралних објеката (четири манастирска комплек-

са и четири цркве), од којих су два на Цетињу, а остали у ближој и даљој околини. Но, без обзира на ову чињеницу, сви се они својим настанком или развојем везују за Цетиње, па се тако међу сакралним споменицима нашао и комплекс манастира Стањевића, који се налази на територији општине Будве, али који је својим постојањем и својом каснијом улогом у духовном животу Црне Горе био чврсто везан за Цетиње.

Поред сакралних, обрађено је и осам профаних споменика културе, углавном оних који се везују за живот и рад знаменитих личности црногорске историје — за Ивана Црнојевића, Петра I Петровића Његоша, Петра II Петровића Његоша, књаза Данила и књаза, односно краља Николу. Уз ове, обрађено је и пет фортификационих и два меморијална споменика.

Међу текстовима објављеним у „Цетињском листу” нашла се и једна занимљива групација од пет споменика у градском језгру Цетиња, која чини дио јавне скулптуре града — споменик назван Ловћенска вила, споменик Ивана Црнојевића оснивача Цетиња, споменик народног хероја Гојка Крушке, скулптуре Црногорца и Црногорке на улазу у зграду некадашње Хипотекарне банке, касније управне зграде електроиндустрије „Обод”, а данас будуће резиденције предсједника Републике и споменик „Васојевићима” (који је давно срушен) као и дванаест спомен-биста значајнијих личности црногорске историје, постављених на јавним површинама града. О свима њима саопштени су основни подаци који, с једне стране, омогућавају лакшу и бржу идентификацију „цетињске скулптуре” ради њене заштите, а са друге, пружају могућност да се у туристичким водичима града, поред осталог, саопште и егзактне информације и о овим његовим „украсима”.

Бављење Д. Мартиновића споменицима културе овим није завршено. Напротив, из пера Душана Мартиновића, у сарадњи са проф. Урошем Мартиновићем, 1980. године изашла је из штампе књига посвећена споменицима архитектуре Цетиња.⁵ Да се заиста ради о квалитетном, значајном и надасве корисном дјелу, довољно убједљиво говоре прве реченице из предговора књиге, написане бриљантним стилем академика Павла Мијовића. Између осталог, ту је речено и сљедеће: „Аутори — сваки у свом домену: један с гледишта историјског развитка, други с позиција синтетичара савремених гледања на архитектуру и урбанизам — исцрпно износе хронолошке и чињеничке податке о споменицима Цетиња и о његовим архитектонским здањима који ће, можда, споменичко својство стицати с удаљавањем од времена у којему су настали. Они зналачки

⁵ Д. Мартиновић, У. Мартиновић, *Цетиње, споменици архитектуре*, Цетиње 1980.

и сликовито уклапају у опис и оцјену споменика, и вриједне детаље, и објективна просуђивања и оштроумна запажања.”

И заиста, без обзира на наше увјерење да Цетиње и његове споменике добро познајемо и јасно препознајемо, књига Д. И У. Мартиновића омогућава да се читалац сусретне и са знањем и са стручношћу, што му помаже да се ослободи извјесних нагађања и произвољности присутних у њему самом и то, не само о Цетињу као урбаном склопу него и о сваком значајнијем споменику његове архитектуре понаособ.

Књига о којој је ријеч, поред предговора академика Павла Мијовића, једног од рецензента, има сасвим кратак увод, иза кога слиједи, такође, кратак и сажет текст у коме је дат хронолошки преглед развоја Цетиња, снабђевен низом старијих фотографија и планова који илуструју изглед и развој урбаног склопа града у одређеним периодима. Остали, већи дио књиге подијељен је на неколико цјелина, од којих прва, иначе најдужа, даје преглед архитектонских споменика прошлости, друга, нешто краћа, обрађује архитектуру насталу на Цетињу између два рата, док посљедња, сасвим кратка, приказује послеријатну изградњу Цетињу. На крају је дат регистар имена и списак коришћених извора и литературе.

У дијелу књиге који је за овај прилог посебно важан и који се односи на архитектонске споменике прошлости, обрађено је 38 објеката профаног и сакралног карактера, који су на просторима града настајали у различитим периодима и из различитих побуда и који истовремено представљају и најзначајнији дио споменичког наслеђа Цетиња. Обрађено је свих шест сакралних споменика који се налазе у оквиру градског језгра (манастир Црнојевића, Цетињски манастир, Влашка црква, католичка црква, дворска капела на Ћипуру и капела на старом гробљу), као и сви значајнији споменици профаног карактера (зграде везане за стварање и развој државе Црне Горе и успостављање дипломатских односа са другим државама, зграде везане за развој економије, здравства, културе, као и низ приватних зграда стамбеног карактера посебних архитектонских рјешења). Аутори су се трудили да сваки споменик што детаљније обраде, посебно с аспекта његове историчности, а што је умногоме зависило од расположивих података. Саопштења о споменицима за које у изворима није било довољно података, сведена су на архитектонски опис постојећег стања. Битно је при том истаћи да су се аутори приликом обраде споменика држали одређеног „кључа”, односно да су готово увијек по утврђеном редосљеду износили податке о споменику. Тако су на почетку, након одређивања уже локације, наведени подаци о историјским и другим околностима који су довели до подизања споменика, саопштени су и подаци

о самој градњи (вријеме почетка и вријеме завршетка, име пројектанта, утрошена средства, касније преправке и доградње). Текст је био завршен детаљним описом самог здања са карактеристичним детаљима, уз навођење архитектонског стила, тамо гдје је он могао бити препознат. Код сакралних споменика саопштени су и подаци о значајнијим дјеловима црквеног мобилијара и покретном споменичком фонду, што је с аспекта документарности посебно важно. Значајно је и то што је сваки споменик илустрован низом квалитетних фотографија, на којима се често, поред изгледа самог објекта, могу наћи и поједини занимљиви детаљи. Посебну драгоценост представљају архитектонски снимци основе сваког споменика урађени у одговарајућој размјери, што заједно са фотографијама пружа додатне могућности за детаљније упознавање са основним карактеристикама архитектонског здања. Поред овога, поменути прилози омогућавају да се данас, након нешто више од двије деценије од њиховог објављивања, могу релативно јасно и поуздано сагледати све оне интервенције које су се у међувремену на појединим објектима догодиле и које су довеле до промјена њихових ранијих изгледа. Ово има и додатну вриједност, јер се на основу приложених снимака и архитектонских основа могу доносити поуздана и аргументована рјешења за предузимање мјера за даљу заштиту ових вриједних и драгоцјених свједочанстава наше прошлости. И не само то. У књизи Д. И У. Мартиновића обрађени су и они споменици који су касније потпуно нестали, као што је чувени цетињски хотел „Локанда” и стара „Катунска кућа”, па је ово додатни извор сазнања о њиховим некадашњим изгледима и споменичким вриједностима. При томе не треба заборавити и на чињеницу да су у досадашњим радовима на заштити споменичког наслеђа Цетиња, посебно у изради конкретних пројеката заштите, нарочито када се радило о зградама дипломатских представништва у која је требало унијети нове садржаје, увелико коришћени подаци које су прикупили и у поменути књигу преточили Д. И У. Мартиновић.

Овом приликом не треба из овог кратког осврта на књигу „Цетиње, споменици архитектуре” изоставити и друга два њена поглавља, будући да су у оба саопштени драгоцјени подаци о појединим архитектонским здањима насталих на Цетињу између два рата и након Другог свјетског рата, који својим савременим рјешењима обогатили његову урбану структуру, дајући ми изглед савременог, модерног града.

У жељи да се заустави даље деградирање Цетиња, старе црногорске престонице, Д. Мартиновић се осјетио прозваним да као рођени Цетињанин проговори о околностима и догађајима који су довели до тога да се Цетињу одмах, након Другог свјетског рата, отпочне са постепеним одузи-

мањем атрибута престонице и главног града. У књизи под насловом „Туга феникса, мирнодопска деградација Цетиња”, покушао је Д. Мартиновић да саопшти, али и да објасни све историјске и друге токове који су у одређеним временима ишле на руку владајућим политичким гарнитурима да доносе одлуке о измјештању са Цетиња појединих важних институција са административно-управним функцијама и о укидању низа културних, просвјетних и научних установа, што је као резултат имало стагнацију у развоју града и његову постепену деградацију.⁶

Како је предмет овог рада првенствено везан за однос Д. Мартиновића према споменичком наслеђу, стога ће даља пажња бити усмјерена на треће поглавље поменуте књиге, насловљено „Уништавање непокретних споменика културе”, у коме је аутор евидентирао један број несталих непокретних споменика на Цетињу, уз изношење што вјеродостојнијих података о сваком случају понаособ. При томе, аутор није имао намјеру да се бави доношењем судова о естетским и другим вриједностима појединих несталих споменика, већ да укаже и на конкретним примјерима покаже да је намјерног уништавања споменика било у прошлости, али да тај проблем још увијек постоји и да и данас оптерећује службе које се баве заштитом споменика културе и друштво у цјелини. Проблем неадекватног односа према споменичкој баштини није изражен само кроз намјерно уништавање, већ и кроз намјерно мијењање изворних облика споменика различитим доградњама и преградњама. Ова немила појава забилежена током протеклих времена, нажалост, констатована је и данас, и то с повећаним интензитетом, која пријети да појединим споменицима у потпуности одузме или знатно умањи њихове споменичке квалитете. Као примјер честих промјена аутор наводи Цетињски манастир који је кроз историју неколико пута страдао и неколико пута обнављан са знатним измјенама његовог изгледа и самог архитектонског склопа, а чега није поштеђен ни у најновије вријеме.

Занимљива је опаска аутора да су у различитим временима под притиском политичких и идеолошких мотива уклањани поједини споменици за које је од стране постојећег режима оцијенио да својим постојањем величају политику и идеологију претходног режима. То је у супротности са цивилизацијским принципом да се споменичко наслеђе минулих вјекова у изворном облику мора сачувати и пренијети будућим генерацијама. Неколико примјера оваквог понашања које аутор наводи показује сву апсурдност овог чина. Тако је, између осталог, наведено да су Италијани 1941.

⁶ Д. Мартиновић, *Туга феникса — мирнодопска деградација Цетиња*, Цетиње 2002.

године уклонили споменик погинулима у тзв. „Божихној побуни”, који је 1924. године био подигнут испред Биљарде и споменик краља Александра I Карађорђевића, који 1939. године био подигнут испред зграде Двора. Да заслијепљеност идеологијом може да доведе до апсурда најбоље свједочи податак да је за вријеме резолуције Информбироа са фасаде Црногорске банке скинут рељефни натпис од бакра који је гласио „ЧЕРНОГОРСКИЙ БАНКЪ”, који је, срећом, касније, са словима изливеним у бронзи, враћен на мјесто ранијег. Нажалост, ово нису једини примјери, већ их у књизи Д. Мартиновића има више. Тако се наводи да је тзв. „Венецијанска тврђава”, коју су Аустријанци подигли у близини манастира 1916. године, разрушена да би се камен са ње искористио за градњу љетње позорнице. За исте потребе срушена је и тзв. „Бајичка барутана”. Нестале су и одбрамбене куле подигнуте у вријеме Црнојевића на Орловом кршу (срушили их Турци) и историјско Мало гумно које се налазило испред Цетињског манастира и које је имало пречник истовјетан пречнику Цар-звона из Москве, али и Веље гумно испред Биљарде, да би се на том мјесту 1924. године подигао споменик погинулима у „Божихној побуни”, који је и сам, како је већ речено, 1941. године, такође срушен. Страдало је, односно урушено и затрпано и неколико бунара из времена Црнојевића, затим зграда Црногорског сената и још низ других непокретних споменика културе. У новије вријеме уклоњени су камени „столови” са Балшића пазара, па је стари цетињски трг изгубио, не само некадашњу функцију тржнице већ и споменички карактер, а могао је све то сачувати уз нову функцију, на примјер цвјетне пијаце. Данас, без садржаја стоји потпуно неискоришћен и празан, уколико се не рачунају два новоподигнута стаклена киоска потпуно неприкладне архитектуре. Некако у исто вријеме срушен је стари хотел „Локанда”, с образложењем да је у земљотресу 1979. године тешко оштећен и да се не исплати његова санација, већ је рационалније његово рушење, како би се реконструисан у изворном облику изнова подигао. Идеја о реконструкцији „Локанде” ни до данас није реализована и питање је да ли ће то икада бити и учињено. Овом приликом не треба изоставити ни беспотребно, драстично нарушавање историјског језгра Цетиња, које је градњом подвожњака између Биљарде и Двора поцијепано и раздвојено на два дијела.

Придржавајући се основног задатка и начела да евидентира и да прикупљене податке о несталим споменицима на готово документарни начин саопшти, аутор је успио да евидентира и прикупи податке за 20 несталих непокретних споменика културе са простора Цетиња. Истина, за поједине нестале споменике аутор није могао да прикупи све релевантне подат-

ке из којих би се могли сагледати њихови првобитни изгледи и сазнати уже локације, тако да је за неке споменике био приморан да се ослања на оскудне податке из историографије. Тако се, на примјер, не може још увијек утврдити ни тачна локација ни изглед дворца Ивана Црнојевића, за који се једино зна да је 1482. године подигнут на Цетињу. Исто се односи и на изглед манастира на Ивановим коритима на Ловћену, за који постоји прича да га је подигао Иван Црнојевић. Мада се поуздано зна да су Преображењски манастир на Ловћену подигли Сава и Василије Петровић, на мјесту на коме се, могуће, налазио љетњиковац Ивана Црнојевића (отуда и топоним Иванова корита). Манастир је страдао у пожару, а на његовим остацима подигнута је крајем XIX вијека црква св. Преображења. Слично је и са манастиром Црнојевића, за који, осим једне проблематичне гравуре из цетињског Октоиха петогласника и плана млетачког инжењера Ф. Барбијерија, не постоје никакви други документи на основу којих би било могуће реконструисати првобитни изглед манастирског комплекса. Археолошка истраживања обављена у новије вријеме и откривени остаци архитектуре пружили су одређене податке, али они још увијек нису довољни да би се на основу њих поуздано могао реконструисати првобитни изглед манастира. Покушаји који су у том правцу чињени у последње вријеме, заправо су само „покушаји” да се, више на основу субјективних процјена и оцјена а мање на основу праве аргументације, понуде рјешења о изворном облику манастира Црнојевића на Ћипуру.

Но, без обзира на помањкаве већег броја податка за поједине нестале непокретне споменике, оно што је прикупио и саопштио о својој књизи Д. Мартиновић може се сматрати корисном грађом и поузданим полазиштем за даља истраживања, али и као опомена и позив да се наши односи према споменичкој баштини морају промијенити и ускладити са давно усвојеним принципима да се споменици прошлости, без обзира на вријеме у којем су подигнути, на мотиве који су условили њихово подизање, као и на националну и вјерску припадност њихових градитеља, морају сачувати у изворном или бар затеченом облику. А да наше понашање није увијек у складу са овим принципима најбоље свједочи примјер тзв. Катунске куће на Цетињу. О њој Д. Мартиновић доноси низ занимљивих података. Иако се радило о једној од најстаријих стамбених зграда, која је, вјероватно, настала средином XIX вијека и која се налазила у оквиру заштићеног Историјског језгра Цетиња, у непосредној близини Владиног дома у коме је смјештен Историјски музеј Црне Горе, са очуваним изворним екстеријером и ентеријером, наш немаран однос према споменичкој баштини довео је до тога да је кућа преко ноћи срушена да би на њеном

мјесту никла нова стамбена зграда, посве модерних архитектонских рјешења. Нажалост, ово није и једини примјер већ их има још, па самим тим књига Д. Мартиновића и његов критички став према таквим појавама имају својеврсну и документарну и етичку вриједност.

И у једној од новијих књига Д. Мартиновића, која се бави Његошевим јубилејима и Његошевим споменицима,⁷ изражена је жеља аутора да и овој врсти споменичке баштине прикупи што више података и на тај начин обогати постојећу грађу, као и да помогне да се сви споменици, спомен-плоче и спомен-бисте посвећене Његошу региструју и томе не само заштите него и учине познатим широј јавности, будући да су многа дјела бројних умјетника која су настајала у стваралачким заносима и надахнућима посвећеним Његошу остала у домену интересовања мањег броја, углавном стручних људи.

Тако је Д. Мартиновић у књизи о којој је ријеч прикупио низ занимљивих података о већем броју споменика посвећеним Његошу и то не само о онима који су подигнути на територији Црне Горе већ и онима ван ње. Успио је да евидентира и опише девет спомен-плоча, међу којима су посебно занимљиве оне које су постављене на фасадама појединих кућа у Котору, Доброти, Перасту, Прчању, и које говоре о боравцима Његоша као драгог и уваженог госта код угледних бокељских домаћина. У књизи су сакупљени подаци и о шест спомен-биста и седам Његошевих споменика, од којих се неки налазе у појединим градовима Црне Горе, неки у мјестима из ближег окружења, а неки и у иностранству.

Поред прикупљених података и описа споменика и спомен-обилежја која се као дио јавне скулптуре налазе у појединим градовима, Д. Мартиновић је успио да прикупи, истина сасвим скромне, податке и о оним умјетничким креацијама појединих умјетника посвећених Његошу (скулптуре, бисте, главе, плакете и медаље-споменице), које се чувају у музејским збиркама, јавним установама и приватним колекцијама. То је, такође, од значаја за комплетирање документације и о овој врсти споменичког наслеђа.

Као дугогодишњи библиотечки радник и директор Централне народне библиотеке „Ђурђе Црнојевић” на Цетињу, Д. Мартиновић није могао да остави по страни запажања о стању појединих врста покретног споменичког фонда, посебно књижног, за чији је добар дио констатовао да је изузетно угрожен и да захтијева сталну бригу и хитно предузимање конкретних конзерваторских захвата.

⁷ Д. Мартиновић, *Његошеви јубилеји и Његошеви споменици*, Цетиње 2002.

У зборнику радова у коме су објављени радови са савјетовања о заштити споменика културе које је 1986. и 1987. године одржано у Црногорској академији наука и умјетности, налази се и текст Д. Мартиновића који садржи низ запажања о стању и заштити старе и ријетке књиге и докумената у Црној Гори.⁸ Након увода, у коме је дат краћи осврт на страдања, уништавања и отуђивања књижне грађе Црне Горе, као и на незадовољавајуће стање оних ријетких примјерака старе и ријетке књиге коју су остали сачувани на тлу Црне Горе, Д. Мартиновић указује и на низ занимљивих записа на маргинама појединим старих црквених књига. У овим ријетким записима проклиње се сваки онај који приложену књигу на неки начин отуђи. То је имало циљ да књигу задржи у цркви или манастиру за који је намијењена и што је представљало неки вид заштите, али то ипак није спријечило да многе пропадну, да се изгубе или отуђе. Надаље се, као илустрација озбиљне бриге за њихову заштиту, наводе подаци о првим пописима књига извршеним на тлу Црне Горе, са посебним нагласком на предузете мјере заштите, на евидентирање и проучавање старе и ријетке књиге у послеријатном периоду, гдје се између осталог, с правом осврће и на извјесне промашаје учињене у току конзерваторских поступака. Тако се наводи да су поједини примјерци старе и ријетке књиге конзервирани методом ламинације, који подразумијева трајно затварање листа књиге између пластичних или целулозних фолија, уз ризик да се на тако третираном листу у случају уочених промјена не може интервенисати, што је с аспекта обавезног поштовања реверзибилности погрешна метода. На срећу, од ове методе се брзо одустало, али је остала чињеница да је њоме конзервиран и један Октоих.

Износећи крајње забрињавајуће стање појединих примјерака или већег броја старе и ријетке књиге, првенствено оне која се у неадекватним условима чува у манастирским ризницама, Д. Мартиновић наводи предузете активности на њиховом евидентирању и конкретној заштити и истовремено предлаже низ мјера који би водили даљем побољшању њихове заштите. Предложене мјере се, између осталог, односе и на доношење нових законских прописа из библиотеке дјелатности и дјелатности заштите споменика културе или иновирању старих. Та рјешења допринијела би конкретном рјешавању проблема везаних за чување и заштиту старе и ријетке књиге и која би помогла измјени досадашњег, недовољно чврстог одређења друштва да се овај значајни фонд писане споменичке грађе

⁸ Д. Мартиновић, *О неким аспектима заштите старе ријетке књиге и докумената у Црној Гори*, Заштита споменика културе Црне Горе, Црногорска академија наука и умјетности, научни скупови књ. 25, Подгорица 1992. 85-104.

сачува. У вези са тим, Д. Мартиновић се залаже да се као хитна мјера приступи формирању конзерваторске радионице при Централној народној библиотеци „Ђурђе Црнојевић”, као и да се оспособи довољан број стручњака, што је током протеклих деценија дјелимично и учињено, али што још увијек није довољно да ефикасно и трајно заштити угрожени фонд старе и ријетке књиге.

На крају, говорећи о Д. Мартиновићу и споменицима културе, не може се изрећи закључак да је његов допринос о побољшању стања споменичког наслеђа и у измјени нашег односа према њему грандиозан. То би било сувише претенциозно, али се зато слободно може рећи да његов рад представља значајан допринос у упознавању једног дијела споменичке баштине, у упознавању са њеним стањем, са нашим неадекватним односом према њеној даљој заштити и, што је посебно важно, са потребом предузимања одређених активности ради побољшања укупног система заштите споменичког наслеђа. Истовремено, подаци које је о одређеним споменицима прикупио олакшавају њихову идентификацију, споменичку и често историјску валоризацију, што такође с аспекта заштите и предузимања конкретних активности има додатну вриједност.

